

طبقه‌بندی وزن‌های شعر فارسی

طبقه‌بندی وزن‌های شعر فارسی

تألیف ابوالحسن نجفی

به‌همت امید طیب‌زاده

(پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی)

انتشارات نیلوفر

نجفی، ابوالحسن، ۱۳۰۷-۱۳۹۴

طبقه‌بندی وزن‌های شعر فارسی / ابوالحسن نجفی؛ به همت امید طبیب‌زاده، تهران؛
نیلوفر، ۱۳۹۷.

ISBN 978-964-448-772-9

۴۹۶ ص.؛

فهرست‌نویسی براساس اطلاعات فیپا.

موضوع: فارسی - وزن شعر و نثر

موضوع: عروض فارسی

رده‌بندی کنگره: ۱۳۹۷ ط ۳ ن / PIR۵۶۵

رده‌بندی دیویی: ۸۴۰/۴۱

شماره کتابشناسی: ۵۳۴۳۵۸۲

انتشارات بهان

خیابان انقلاب، خیابان دانشگاه، تلفن: ۶۶۴۶۱۱۱۷

ابوالحسن نجفی

طبقه‌بندی وزن‌های شعر فارسی

به‌همت امید طبیب‌زاده

حروف‌چین و صفحه‌آرا: زهره فرزانه زیده‌سرائی

چاپ اول: پاییز ۱۳۹۷

چاپ گلبان

شمارگان: ۷۰۰ نسخه

همه حقوق محفوظ است.

فروش اینترنتی: www.behanbook.ir

فهرست

پیشگفتار.....	۷
مقدمه.....	۹
نمونه‌ای از دست‌نوشته‌ها.....	۳۳
۱. گروه وزن‌های متفق‌الارکان.....	۳۷
دستهٔ رکن‌های سه‌هجایی.....	۳۹
۱. ردهٔ یک کوتاه و دو بلند.....	۳۹
۲. ردهٔ دو کوتاه و یک بلند.....	۶۷
دستهٔ رکن‌های چهارهجایی.....	۷۷
۱. ردهٔ یک کوتاه و سه بلند.....	۷۷
۲. ردهٔ دو کوتاه و دو بلند.....	۱۲۰
۳. ردهٔ سه کوتاه و یک بلند.....	۱۹۶
دستهٔ رکن‌های پنج‌هجایی.....	۲۰۰
۱. ردهٔ دو کوتاه و سه بلند.....	۲۰۰
۲. ردهٔ سه کوتاه و دو بلند.....	۲۳۵
۳. ردهٔ یک کوتاه و چهار بلند.....	۲۵۸
۴. ردهٔ چهار کوتاه و یک بلند.....	۲۶۷

۲۶۹	۲. گروه وزن‌های متناوب‌الارکان (وزن‌های دایره)
۲۷۱	دستهٔ مستقیم دایره
۳۶۳	دستهٔ معکوس دایره
۴۱۹	ضمائم
۴۲۱	۱. وزن دوری
۴۲۴	۲. قاعدهٔ تفرع وزن (تبدیل «ص - ص» به «- - ص»)
۴۴۳	۳. اوزان شاذ و نادر و تازه
۴۵۷	فهرست وزن‌ها
۴۸۹	فهرست مآخذ

پیشگفتار

استاد ابوالحسن نجفی در اوایل آذر ۱۳۹۴، یعنی اندکی پیش از وفاتش در ۲ بهمن ۱۳۹۴، دو مجموعه از دست‌نوشته‌های خود را در اختیار بنده گذاشت تا آنها را سر و سامانی بدهم و منتشر کنم. مجموعه اول در پاییز سال ۱۳۹۵ با عنوان وزن شعر فارسی (درس‌نامه)، به همت انتشارات نیلوفر منتشر شد، و اینک بسیار خوشحالم که می‌توانم دومین مجموعه از آن دست‌نوشته‌ها را نیز که حاصل بیش از چهل سال تحقیق مستمر ایشان در مورد طبقه‌بندی اوزان شعر فارسی بوده است، تقدیم علاقه‌مندان کنم. در این کتاب کوشیده‌ام تا مطابق خواست و تأکید مکرر استاد، صورت منظم‌شده عین دست‌نوشته‌های او را درباره طبقه‌بندی اوزان شعر فارسی در اختیار خوانندگان بگذارم. انتشار این کتاب را بیش از هرکس مدیون استاد عزیز و دانشمندم، جناب آقای دکتر حسین معصومی همدانی هستم که طبق توصیه استاد نجفی، دست‌نوشته کتاب حاضر را پیش از انتشار از نظر گذراندند و ویرایش کردند. بنده سهم ناچیز خود را در آماده‌سازی این کتاب همچون برگ سبزی به همو تقدیم می‌دارم. از پسر عزیزم آقای آریا طبیب‌زاده که نمونه‌خوانی کتاب را بر عهده گرفتند و بسیاری از ایرادات من و اغلاط مطبعی کتاب را تصحیح کردند سپاسگزارم. همچنین از آقای حسین کریمی، مدیر محترم انتشارات نیلوفر و نیز از سرکار خانم زهره فرزانه زیده‌سرائی، حروف‌چین زبده کتاب، که در راه انتشار این اثر از هیچ مساعدتی دریغ نکردند نهایت امتنان را دارم.

امید طبیب‌زاده

شهریور ۱۳۹۷

مقدمه

هیچ گاه استاد ابوالحسن نجفی را کنجکاوتر و مشتاق‌تر از زمانی ندیده بودم که فی‌المثل از او سابقهٔ وزنی شاذ و نادر را می‌پرسیدم. در این مواقع او بلافاصله به دفترش رجوع می‌کرد و در کمتر از بیست ثانیه (گاهی حتی در کمتر از ده ثانیه) محل آن وزن را، هرچه که بود، در میان چندصد وزن گوناگون در طبقه‌بندی‌اش می‌یافت و با خیلِ شواهد و سوابقش در اختیارم می‌گذاشت. می‌دانم که خیلی‌های دیگر از دوستان و شاگردانش نیز از او جوئیای نام و نشان چنین اوزانی می‌شدند، و همه نیز در مدتی بسیار کوتاه به مطلوب خود می‌رسیدند. زمان و سرعت عمل نزد استاد در منتهای درجهٔ اهمیت بود، چون یقین داشت که اگر طبقه‌بندی بر موازین و اصول موضوعهٔ خود استوار نباشد، به سرعت کسی را به مطلوبش نمی‌رساند. اما نکتهٔ مهم دربارهٔ طبقه‌بندی نجفی این است که موازین و اصول موضوعهٔ او غالباً مبتنی بر واقعیات (facts) است تا قراردادهای من‌عندی (arbitrariness). باری همیشه حسرت دفترش را داشتم و آرزوی دانستن این راز را که چگونه با چنان سرعتی می‌تواند وزنی را در میان صدها وزن بیابد، و حال بسیار خوشحالم که هم آن حسرت از میان رفته است، و هم در حد توانم توانسته‌ام به خواستهٔ استاد عمل کنم و این دانش عظیم را در اختیار علاقمندان به بحث وزن شعر بگذارم.

استاد اندکی پیش از وفاتش از من خواست تا براساس دست‌نوشته‌هایش دو کتاب وی را آمادهٔ چاپ کنم. کار کتاب نخست را در زمان حیات او شروع کردم و توانستم بیش از نیمی از کتاب را نیز به نظرش برسانم و از تصحیح‌اتش سود ببرم. آن کتاب با عنوان *وزن شعر فارسی: درس‌نامه*، در سال ۱۳۹۵ منتشر شد، و من بلافاصله پس از اتمام کار آن کتاب، به کتاب حاضر پرداختم که

حاصل بیش از چهل سال پژوهش مستمر و بی‌امان استاد در حوزه طبقه‌بندی وزن‌های شعر فارسی بود. بدیهی است که اگر او خود دست‌نوشته‌هایش را سروسامانی می‌داد و چاپ می‌کرد، حاصل کار بسیار بهتر و دقیق‌تر از کتابی می‌شد که اینک پیش روی خوانندگان است، اما از آنجا که او دست‌نوشته‌های خود را به صورتی بسیار دقیق تنظیم کرده بود و نیز از آنجا که بنده به واسطه سال‌ها تلمذ در محضرش، اشرافی به موضوع و شیوه کارش داشتم، گمان می‌کنم اثر حاضر نیز به خوبی بیانگر نبوغ و دقت استاد در طبقه‌بندی صدها وزن گوناگون شعر فارسی باشد. نجفی در آخرین سال حیاتش توانست مقاله مهم خود را با عنوان «درباره طبقه‌بندی وزن‌های شعر فارسی (بحث روش)» (۱۳۵۹) با تجدید نظر و اضافات به صورت کتابی مستقل و با عنوان درباره طبقه‌بندی وزن‌های شعر فارسی (۱۳۹۴ الف) منتشر سازد. آن کتاب که به بررسی و نقد دقیق تمام آثار مهم در زمینه طبقه‌بندی وزن‌های شعر فارسی اختصاص دارد، در واقع بخشی از مقدمه اثر حاضر محسوب می‌شود. او در بخش پایانی آن کتاب، با عنوان «چگونه طبقه‌بندی کنیم» (صفحه ۱۶۳ تا ۱۷۶)، برای نخستین بار به ساختار کلی طبقه‌بندی خودش اشاره کرد و نکات جدیدی را در باره جزئیات آن آشکار کرد. بدیهی است که برای مطالعه اثر حاضر اطلاع از مفاد آن کتاب، و علاوه بر آن و بسیار مهم‌تر از آن، تسلط بر تقطیع وزن اشعار فارسی به شیوه نجفی، ضرورت تام دارد. من در این مقدمه مطلقاً به آن مقدمات نمی‌پردازم و خوانندگان ناآشنا با شیوه تقطیع نجفی را به سه کتاب مهم دیگر او در این زمینه (۱۳۹۴ الف و ب؛ و مخصوصاً ۱۳۹۵) ارجاع می‌دهم، و در اینجا صرفاً می‌گویم تا نکاتی را درباره برخی جزئیات طبقه‌بندی حاضر بیان کنم و خواننده را با چگونگی استفاده از آن آشنا سازم.

برای یافتن محل هر وزن موردنظر در این طبقه‌بندی، ابتدا باید با نظام سلسله‌مراتبی ساده آن آشنا شویم. در این مقدمه ابتدا ساختار کلی این نظام را شرح می‌دهم، سپس به اختصار درباره تفاوت‌های این طبقه‌بندی با آنچه استاد نجفی در فصل پایانی کتاب درباره طبقه‌بندی وزن‌های شعر فارسی

(۱۳۹۴) آورده بوده است سخن می‌گویم، بعد با چند مثال نشان می‌دهم که چگونه می‌توانیم محلّ دقیق هر وزن مورد نظر خود را در این طبقه‌بندی بیابیم، و بالاخره در پایان به اختصار نکاتی را درباره شیوه کار خودم در آماده‌سازی این کتاب بیان می‌کنم.

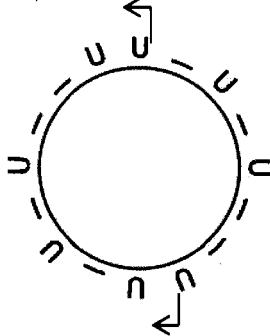
ساختار طبقه‌بندی حاضر

طبقه‌بندی حاضر از کل به جزء شامل بخش‌های زیر است: (۱) گروه، (۲) دسته، (۳) رده، (۴) بحر و (۵) وزن، که این بخش اخیر خود شامل اوزان غیر دوری و دوری است. حال این بخش‌ها را یک به یک شرح می‌دهم:

۱. گروه: اوزان برحسب اینکه رکن‌های تشکیل‌دهنده‌اشان عیناً یا متناوباً تکرار می‌شوند، به دو «گروه» متفق‌الارکان و متناوب‌الارکان (یا وزن‌های دایره) تقسیم می‌شوند. مثلاً وزن «فعولن‌فعولن‌فعولن‌فعل» به گروه وزن‌های متفق‌الارکان، و وزن «فاعلاتن‌مفاعلتن‌مفاعلتن» به گروه وزن‌های متناوب‌الارکان (یا وزن‌های دایره) تعلق دارد. در این طبقه‌بندی ابتدا گروه وزن‌های متفق‌الارکان و سپس گروه وزن‌های متناوب‌الارکان طرح می‌شوند. توجه شود که در عروض نجفی چیزی به نام وزن‌های مختلف‌الارکان وجود ندارد؛ مثلاً او وزنی را که عروض سستی آن را به شکل مختلف‌الارکان «مفعولُ فاعلاتُ مفاعیلُ فاعلن» تقطیع می‌کند، به صورت متناوب «مستفعلن مفاعلُ مستفعلن فعل» (- - - / - - - / - - - / - - -) نمایش می‌دهد.

۲. دسته: وزن‌های متعلق به گروه متفق‌الارکان بر حسب تعداد هجاهای رکن‌هایشان، به سه دسته سه‌هجایی، چهارهجایی و پنج‌هجایی تقسیم می‌شوند. مثلاً وزن «فعولن‌فعولن‌فعولن‌فعل» متعلق به دسته رکن‌های سه‌هجایی است (زیرا رکن «فعولن» شامل سه هجاست)، و وزن «فاعلاتن‌مفاعلتن‌مفاعلتن» متعلق به دسته رکن‌های چهارهجایی، و وزن «مفاعلتن» چهارهجایی است. در این طبقه‌بندی، ابتدا وزن‌های

متعلق به گروه متفق‌الارکان را معرفی می‌شود، و در آنجا نیز ابتدا دسته‌های سه‌هجایی، بعد چهارهجایی و نهایتاً پنج‌هجایی طرح می‌شوند. اما وزن‌های گروه متناوب‌الارکان (یا وزن‌های دایره) به دو دسته مستقیم دایره و معکوس دایره تقسیم می‌شوند. دایرهٔ نجفی را که دربردارندهٔ اوزان متناوب‌الارکان است در شکل زیر نمایش می‌دهیم:

می‌دانیم که از هر کجای این دایره شروع کنیم، از طرف چپ یا از طرف راست (یعنی مخالف یا موافق حرکت عقربه‌های ساعت)، و دایره را دور بزنیم به وزن خاصی دست می‌یابیم و بدین گونه می‌توانیم اوزان متناوب‌الارکان را رده‌بندی کنیم (نجفی ۱۳۹۴: ۹۰). تمام رکن‌های موجود در دسته‌های متناوب‌الارکان چهارهجایی هستند. در گروه وزن‌های متناوب‌الارکان در این طبقه‌بندی، ابتدا وزن‌های متعلق به دستهٔ مستقیم دایره (از کمیّت کوتاه مشخص شده در بالای دایره به سمت چپ) و سپس وزن‌های متعلق به دستهٔ معکوس دایره (از کمیّت کوتاه مشخص شده در پایین دایره به سمت چپ) معرفی می‌شوند.

۳. رده: در وزن‌های گروه متفق‌الارکان، هر دسته بر اساس تعداد و نوع کمیّت هجاهای رکن‌هایش به چند «رده» تقسیم می‌شود؛ مثلاً دستهٔ رکن‌های سه‌هجایی شامل دو ردهٔ «یک کوتاه و دو بلند» و «دو کوتاه و یک بلند» است، یا دستهٔ رکن‌های چهارهجایی شامل دو ردهٔ «یک کوتاه و سه بلند» و

«دو کوتاه و دو بلند» است. ترتیب عرضه رده‌ها در دسته‌های گوناگون وزن‌های متفق‌الارکان به شرح زیر است:

گروه وزن‌های متفق‌الارکان

دسته رکن‌های سه هجایی:

« - + و »	۱. رده یک کوتاه + دو بلند
« - + و و »	۲. رده دو کوتاه + یک بلند
« و - - »	۳. رده دو بلند + یک کوتاه

دسته رکن‌های چهار هجایی:

« - - + و »	۱. رده یک کوتاه + سه بلند
« - - + و و »	۲. رده دو کوتاه + دو بلند
« - + و و و »	۳. رده سه کوتاه + یک بلند

دسته رکن‌های پنج هجایی:

« - - + و و و »	۱. رده دو کوتاه + سه بلند
« - - + و و و و »	۲. رده سه کوتاه + دو بلند
« - - - + و »	۳. رده یک کوتاه + چهار بلند
« - + و و و و و »	۴. رده چهار کوتاه + یک بلند

در وزن‌های گروه متناوب‌الارکان، مفهوم رده وجود ندارد.

۴. بحر یا خانواده وزنی: در وزن‌های گروه متفق‌الارکان هر رده متشکل از چند «بحر» (یا «خانواده وزنی») است. مثلاً رده «یک کوتاه و دو بلند» شامل سه بحر «- -» (فعلون)، و «- و» (فاعِلن)، و «- - و» (مفعول) است. در وزن‌های گروه متناوب‌الارکان تمام بحرهای متشکل از دو رکن هستند، مثلاً بحر «فعلاتن مفاعِلن» یا بحر «مفاعیلُ فاعلاتن» و غیره. ترتیب قرار گرفتن بحرهای گروه متناوب‌الارکان نیز بستگی به این دارد که تقطیع خود را از کدام کمیت در دایره شروع کنیم. در این کتاب وزن‌های متعلق به دسته مستقیم دایره از بحر «فعلاتن مفاعِلن»، و وزن‌های متعلق به دسته

معکوس دایره از بحر «فاعلاتن فاعلاتن» آغاز شده است. در هر حال انگاره زیر مبین ساختار کلی طبقه‌بندی وزن‌های شعر فارسی در کتاب حاضر است:

انگاره اصلی کتاب حاضر:

۱. گروه وزن‌های متفق‌الارکان

۱.۱. دسته رکن‌های سه هجایی:

۱.۱.۱. رده یک کوتاه + دو بلند: «- + -»

۱.۱.۱. بحر فمولن: - - -

۱.۱.۲. بحر فاعلن: - - -

۱.۱.۳. بحر مفعول: - - -

۱.۲.۱. رده دو کوتاه + یک بلند: «- + -»

۱.۲.۱. بحر فعلن: - - -

۱.۲.۲. بحر فمولن: - - -

۱.۲.۳. بحر فاعلن: - - -

۲.۱. دسته رکن‌های چهار هجایی:

۱.۲.۱. رده یک کوتاه + سه بلند: «- - - +»

۱.۲.۱. بحر مفاعیلن: - - - -

۱.۲.۲. بحر فاعلاتن: - - - -

۱.۲.۳. بحر مستفعلن: - - - -

۱.۲.۴. بحر مفعولات: - - - -

۲.۲.۱. رده دو کوتاه + دو بلند: «- - + -»

۲.۲.۱. بحر فاعلاتن: - - - -

۲.۲.۲. بحر مفاعیلن: - - - -

۲.۲.۳. بحر مستفعلن: - - - -

۱. این انگاره بر اساس دست‌نوشته استاد نجفی تهیه شده است، اما شماره‌گذاری‌های آن، مخصوصاً

شماره بحر‌ها، از نگارنده این سطور است.

۱. ۲. ۲. ۴ بحرِ مفاعِلن: - - -

۱. ۲. ۵ بحرِ فاعِلات: - - -

۱. ۲. ۶ بحرِ مفعِلن: - - -

۱. ۲. ۳. ردهٔ سه کوتاه + یک بلند: « - - - + »

۱. ۳. ۱ بحرِ فَعِلْتَن: - - -

۱. ۳. ۲ بحرِ فَعِلَات: - - -

۱. ۳. ۳ بحرِ مفاعِل: - - -

۱. ۳. دستهٔ رکن‌های پنج هجایی:

۱. ۳. ۱. ردهٔ دو کوتاه + سه بلند: « - - - + - - - »

۱. ۳. ۱ بحرِ فَعْلِيَّاتِن: - - -

۱. ۳. ۲ بحرِ مفعِلاتِن: - - -

۱. ۳. ۳ بحرِ مستفعلتِن: - - -

۱. ۳. ۴ بحرِ مفاعِلاتِن: - - -

۱. ۳. ۵ بحرِ مستفعلات: - - -

۱. ۳. ۶ بحرِ مفاعِلتِن: - - -

۱. ۳. ۷ بحرِ مستفاعِلن: - - -

۱. ۳. ۸ بحرِ فاعِلِيَّات: - - -

۱. ۳. ۲. ردهٔ سه کوتاه + دو بلند: « - - - + - - - »

۱. ۲. ۳. ۱ بحرِ متفاعِلن: - - -

۱. ۲. ۳. ۲ بحرِ مفاعِلتِن: - - -

۱. ۲. ۳. ۳ بحرِ فاعِلاتِک: - - -

۱. ۲. ۳. ۴ بحرِ مفعِلات: - - -

۱. ۲. ۳. ۵ بحرِ مفاعِلات: - - -

۱. ۲. ۳. ۶ بحرِ مستفاعِل: - - -

۱. ۳. ۳. ردهٔ یک کوتاه + چهار بلند: « - - - - + »

۱. ۳. ۳. ۱ بحرِ مستفعلاتِن: - - -

۱. ۳. ۳. ۲ بحرِ فاعِلِيَّاتِن: - - -

فارسی از تکرار چهار رکن شکل می‌گیرد، پس بزرگترین وزن در بحر فعولن عبارت است از ۴ بار فعولن. بزرگترین وزن در هر بحر را وزن سرگروه یا سرسلسله می‌نامیم، و با کاستن تدریجی از کمیت‌های پایانی آن وزن به وزن‌های کوچک‌تر دیگر می‌رسیم. این شیوه اشتقاق تا رسیدن به کوچک‌ترین وزن‌های ممکن و موجود در سنت ادبی ادامه خواهد داشت. مثلاً بزرگترین وزن، یا وزن سرگروه، در بحر «فعولن» عبارت است از ۴ بار فعولن یا «فعولن فعولن فعولن فعولن». با کاستن تدریجی از این وزن سرگروه، دیگر وزن‌های بحر «فعولن» مشتق می‌شوند:

فعولن فعولن فعولن فعولن
 فعولن فعولن فعولن فعل
 فعولن فعولن فعولن فع
 فعولن فعولن فعولن
 فعولن فعولن فعل
 فعولن فعولن فع
 فعولن فعولن...

یا در بحر «فعلاتن مفاعلن» (v - v - - v -) از وزن‌های متناوب‌الارکان، وزن سرگروه عبارت است از فعلاتن مفاعلن ۲ بار یا «فعلاتن مفاعلن فعلاتن مفاعلن». در اینجا نیز با کاستن تدریجی از کمیت‌های پایانی وزن سرگروه به وزن‌های کوچک‌تر دیگر می‌رسیم، و این شیوه اشتقاق تا رسیدن به کوچک‌ترین وزن‌های موجود ادامه خواهد داشت:

فعلاتن مفاعلن فعلاتن مفاعلن
 فعلاتن مفاعلن فعلاتن فعولن
 فعلاتن مفاعلن فعلاتن فعل
 فعلاتن مفاعلن فعلاتن فع
 فعلاتن مفاعلن فعلاتن

فعلاتن مفاعلن فعلن
 فعلاتن مفاعلن فعل
 فعلاتن مفاعلن فع
 فعلاتن مفاعلن...

توجه شود که چه در وزن‌های گروه متفق‌الارکان و چه در وزن‌های گروه متناوب‌الارکان، ابتدا ذیل هر بحر، وزن‌های غیر دوری را معرفی می‌کنیم، و سپس ذیل عنوان «اوزان دوری»، به وزن‌های دوری آن بحر می‌پردازیم. در اینجا نیز بزرگترین وزن دوری هر بحر را در صدر قرار می‌دهیم، و سپس با کاستن تدریجی از کمیت‌های پایانی آن وزن، به وزن‌های دوری کوچک‌تر می‌رسیم، و این شیوه اشتقاق را تا رسیدن به کوچک‌ترین وزن‌های موجود ادامه می‌دهیم. مثلاً بزرگترین وزن دوری در بحر «فعولن» عبارت است از «فعولن فعولن فعولن // فعولن فعولن فعولن». با کاستن تدریجی از این وزن سرگروه، دیگر وزن‌های دوری بحر «فعولن» مشتق می‌شوند:

فعولن فعولن فعولن // فعولن فعولن فعولن
 فعولن فعولن فع // فعولن فعولن فعل
 فعولن فعولن فع // فعولن فع
 فعولن فعل // فعولن فعل

یا بزرگترین وزن دوری در بحر «فعلاتن مفاعلن» عبارت است از «فعلاتن مفاعلن فع // فعلاتن مفاعلن فع». با کاستن از کمیت‌های این وزن سرگروه نیز، دیگر وزن‌های دوری بحر «فعلاتن مفاعلن» مشتق می‌شوند:

فعلاتن مفاعلن فع // فعلاتن مفاعلن فع
 فعلاتن فعولن // فعلاتن فعولن...

در این کتاب براساس انگاره فوق، ابتدا وزن‌های موجود در گروه وزن‌های متفق‌الارکان را طبقه‌بندی می‌کنیم و سپس به وزن‌های متناوب‌الارکان (وزن‌های دایره) می‌پردازیم.

تفاوت‌های طبقه‌بندی حاضر با انگارهٔ ۱۳۹۴ (نجفی ۱۳۹۴ الف)

همانطور که اشاره شد نجفی نخستین بار در بخش پایانی کتاب دربارهٔ طبقه‌بندی وزن‌های شعر فارسی، تصویری از ساختار کلی طبقه‌بندی‌اش به دست داد (انگارهٔ ۱۳۹۴ الف، ۱۶۳-۱۷۶)، اما آن ساختار، که از این پس به اختصار آن را «انگارهٔ ۱۳۹۴» می‌خوانیم، تفاوت‌هایی با ساختاری دارد که در این کتاب عرضه شده است. در اینجا ابتدا دربارهٔ تفاوت‌های این دو ساختار سخن می‌گویم و سپس دربارهٔ انتخاب خود و علت آن انتخاب بحث می‌کنم. در حال باید توجه داشت که اولاً تفاوت‌های بین این دو انگاره بسیار اندک است، و ثانیاً این تفاوت‌ها صرفاً به محل قرارگیری تعدادی از رده‌ها و بحر‌ها مربوط می‌شود، و جز این هیچ تفاوت دیگری بین دست‌نوشتهٔ کتاب حاضر و دیگر آثار استاد در مورد تقطیع اوزان یا تعیین بحر و دسته و ردهٔ هر وزن وجود ندارد.^۱ در این بخش به ترتیب انگارهٔ حاکم بر کتاب حاضر، که طرح کلی آن را در بخش قبل آوردیم، دربارهٔ مشابهت‌ها و تفاوت‌های دو انگاره بحث می‌کنم، و مجدداً یادآور می‌شوم که در کتاب حاضر همواره و عیناً از آنچه استاد نجفی در دست‌نوشته‌اش آورده است پیروی کرده‌ام.

۱. گروه وزن‌های متفق‌الارکان

۱.۱. دستهٔ رکن‌های سه هجایی:

۱. ردهٔ یک کوتاه + دو بلند: « - + - »	
بحر فعولن:	- - و
بحر فاعلن:	- و -
بحر مفعول:	و - -

۱. نگارنده امیدوار است که بتواند پس از انتشار کتاب حاضر، عکس دست‌نوشته‌های استاد را از طریق اینترنت در اختیار علاقمندان قرار دهد.

در ردهٔ فوق تفاوتی بین انگارهٔ ۱۳۹۴ و انگارهٔ دست‌نوشته وجود ندارد.

۲. ردهٔ دو کوتاه + یک بلند: «**و و + -**»

بحرِ فعلن: **- و و**

بحرِ فعول: **و - و**

بحرِ فاعل: **و و -**

در ردهٔ فوق نیز هیچ تفاوتی بین انگارهٔ ۱۳۹۴ و انگارهٔ دست‌نوشته وجود ندارد.

۲.۱. دستهٔ رکن‌های چهار هجایی:

۱. ردهٔ یک کوتاه + سه بلند: «**و - - - +**»

بحرِ مفاعیلن: **- - - و**

بحرِ فاعلاتن: **- - و -**

بحرِ مستفعلن: **- و - -**

بحرِ مفعولات: **و - - -**

در ردهٔ فوق نیز هیچ تفاوتی بین انگارهٔ ۱۳۹۴ و انگارهٔ دست‌نوشته وجود ندارد.

۲. ردهٔ دو کوتاه + دو بلند: «**و و + و -**»

بحرِ فاعلاتن: **- - و و**

بحرِ مفاعیل: **و - - و**

بحرِ مستفعل: **و و - -**

بحرِ مفاعلن: **- و - و**

بحرِ فاعلات: **و - و -**

بحرِ مفعّلن: **- و و -**

تعداد و نوع بحرهای این رده در هر دو انگاره عیناً مانند هم است، جز اینکه ترتیب آنها اندکی تفاوت دارد. ترتیب بحرها در انگارهٔ ۱۳۹۴ به شکل زیر است: «فاعلاتن، مفاعلن، مفعّلن، فاعلات، مستفعل، مفاعیل». البته من می‌توانستم ترتیب اخیر را انتخاب کنم اما اولاً چون این ترتیب ظاهراً هیچ مزیتی به ترتیب دست‌نوشته ندارد، و ثانیاً بر هم زدن ترتیب دست‌نوشته باعث به هم

ریختن ارجاعات درون متن می‌شد، از این کار صرف‌نظر کردم و همان ترتیب دست‌نوشته را برگزیدم.^۱

۳. رده سه کوتاه + یک بلند: «- + - - -»

بحرِ فَعِلْتَن: - - - -

بحرِ فَعِلَات: - - - -

بحرِ مفاعل: - - - -

رده فوق در انگاره ۱۳۹۴ اصلاً وجود ندارد.

۳.۱. دسته رکن‌های پنج هجایی:

۱. رده دو کوتاه + سه بلند: «- - + - - -»

بحرِ فَعْلِيَّاتِن: - - - -

بحرِ مَفْتَعْلَاتِن: - - - -

بحرِ مَسْتَفْعَلْتِن: - - - -

بحرِ مَفَاعِلَاتِن: - - - -

بحرِ مَسْتَفْعَلَات: - - - -

بحرِ مَفَاعِلْتِن: - - - -

بحرِ مَسْتَفَاعِلِن: - - - -

بحرِ فاعلييات: - - - -

دسته رکن‌های پنج هجایی در انگاره ۱۳۹۴ دارای سه رده به ترتیب زیر است: «یک کوتاه و چهار بلند، سه کوتاه و دو بلند، و دو کوتاه و سه بلند»، اما دسته رکن‌های پنج هجایی در دست‌نوشته دارای چهار رده به ترتیب کاملاً متفاوت زیر است: «دو کوتاه و سه بلند، سه کوتاه و دو بلند، یک کوتاه و چهار بلند، و چهار

۱. ظاهراً نجفی در انگاره ۱۳۹۴ ترتیب «- - - -»، «- - - -»، «- - - -» را مبنای تبویب بحور و اوزان قرار داده بود، اما همین ترتیب نیز در مواردی نقض می‌شود. مثلاً بر اساس ترتیب فوق اوزان رده «- - - -» باید به شکل زیر تبویب شود: «فَعْلَاتِن، مَفَاعِلِن، مَفْتَعْلِن، فاعلات، مَسْتَفْعَل، مَفَاعِل». در هر حال همانطور که اشاره شد ما ترتیب دست‌نوشته استاد را مبنای کار خود قرار دادیم.

کوتاه و یک بلند». در اینجا نیز از دست‌نوشته پیروی کردیم زیرا اولاً دست‌نوشته، یک ردهٔ «چهار کوتاه و یک بلند» را بیش از انگارهٔ ۱۳۹۴ دارد، و ثانیاً دلیلی برای به هم زدن ترتیب دست‌نوشته و در نتیجه برهم زدن نظام ارجاعات دقیق و پیاپی دست‌نوشته ندیدیم. در هر حال ردهٔ «دو کوتاه و سه بلند» در دست‌نوشته شامل هشت بحر است، درحالی‌که این رده در انگارهٔ ۱۳۹۴ شامل شش بحر به شرح و ترتیب زیر است: «فعلیاتن، مفعلاتن، مستفعلتن، مفاعلتن، مفاعیلتن و مستفعلن» است. طبیعی است که در اینجا نیز شرح مفصل‌تر و در نتیجه ترتیب دست‌نوشته را به شرح و ترتیب انگارهٔ ۱۳۹۴ ترجیح دهیم.

۲. ردهٔ سه کوتاه + دو بلند «- - + - - -»

- - - - -	بحر مفاعِلتن:
- - - - -	بحر مفاعِلتن:
- - - - -	بحر فاعلاتک:
- - - - -	بحر مفعلات:
- - - - -	بحر مفاعلات:
- - - - -	بحر مستفعل:

ردهٔ «سه کوتاه + دو بلند» در انگارهٔ ۱۳۹۴ تنها شامل دو بحر به شرح و ترتیب «مفاعِلتن، مفاعِلتن» است، در حالی‌که این رده، چنانکه در بالا آمده، شامل شش بحر است. بدیهی است که در اینجا نیز شرح مفصل‌تر دست‌نوشته را مبنای کار خود قرار داده‌ایم.

۳. ردهٔ یک کوتاه + چهار بلند «- - - - + - - -»

- - - - -	بحر مستفعلاتن:
- - - - -	بحر فاعلیاتن:
- - - - -	بحر مفاعِلتن:
- - - - -	بحر مستفعلات:

رده فوق در انگاره ۱۳۹۴ تنها شامل دو بحر به شرح و ترتیب «فاعلیاتن و مستفعلاتن» است، در حالیکه این رده، چنانکه در بالا می‌بینیم، شامل چهار بحر است. در اینجا نیز شرح مفصل‌تر و ترتیب دست‌نوشته را برگزیده‌ایم.

۴. رده چهار کوتاه + یک بلند «- + v v v v v»

بحر مُتَفَعِّلُنْ: - v v v v v

رده فوق در انگاره ۱۳۹۴ اصلاً وجود ندارد.

۲. گروه وزن‌های متناوب‌الارکان (دایره)

۲.۱. دسته رکن‌های مستقیم دایره:

- v - v - - v v	۱. بحر فعلاتن مفاعِلن:
v - v - v - - v	۲. بحر مفاعیلُ فاعلاتُ:
v v - v - v - -	۳. بحر مستفعلن مفاعلُ:
- v v - v - v - -	۴. بحر فاعلاتُ مفعَلن:
- - v v - v - v	۵. بحر مفاعِلن فعلاتن:
v - - v v - v - -	۶. بحر فاعلاتُ مفاعیلُ:
- v - - v v - v	۷. بحر مفاعلُ مستفعلن:
v - v - - v v - -	۸. بحر مفعَلن فاعلاتُ:

تعداد و نوع بحرهای دسته فوق (۲. ۱) در انگاره ۱۳۹۴ و انگاره دست‌نوشته عیناً مانند هم است، اما ترتیب آنها تفاوت دارد. ترتیب بحرها در انگاره ۱۳۹۴ به شرح زیر است: «مفاعِلن فعلاتن، فاعلاتُ مفاعیلُ، مفاعلُ مستفعلن، مفعَلن فاعلاتُ، فعلاتن مفاعِلن، مفاعیلُ فاعلاتُ، مستفعلن مفاعلُ، فاعلاتُ مفعَلن». در اینجا نیز چون دلیلی برای برهم زدن ترتیب دست‌نوشته ندیدم، و نیز برای حفظ ارجاعات دقیق داخل متن، ترتیب انگاره دست‌نوشته را حفظ کردم.

۲.۲. دسته رکن‌های معکوس دایره:

- - v - v - v v	۹. بحر فعلاتُ فاعلاتن:
v - - v - v - v	۱۰. بحر مفاعِلن مفاعیلُ:

و و - - و - و -	۱۱. بحر فاعلاتنُ مستفعلُ:
- و و - - و - و -	۱۲. بحر مفاعِلن مفعِلن:
و - و و - - و -	۱۳. بحر فاعلاتن فعاتن:
- و - و و - - و -	۱۴. بحر مفاعیلُ مفاعِلن:
و - و - و و - -	۱۵. بحر مستفعلُ فاعلاتن:
- و - و - و و - -	۱۶. بحر مفعِلن مفاعِلن:

تعداد و نوع بحرهای دسته فوق (۲. ۲)، در انگاره ۱۳۹۴ و انگاره دست‌نوشته نیز عیناً مانند هم هستند، اما بخش مربوط به دسته رکن‌های معکوس دایره در دست‌نوشته استاد اندکی آشفتگی دارد. او بحرها را در این بخش به ترتیب و با شماره‌های نامسلسل زیر عرضه داشته است: «و - و و - - و - -» (مفاعِلن فعاتن) با شماره ۲؛ «و - - و - و - و -» (مفاعِلن مفاعیلُ) با شماره ۱؛ «و و - - و - و -» (فاعلاتنُ مستفعلُ) با شماره ۱۶؛ «و - و و - - و - -» (مفاعِلن مفعِلن) با شماره ۱۵؛ «و - و و - - و - -» (فاعلاتن فعاتن) با شماره ۱۴؛ «و - و و - - و - -» (مفاعیلُ مفاعِلن) با شماره ۱۳؛ «و - و - و و - -» (مستفعلُ فاعلاتن) با شماره ۱۲؛ و بالاخره «و - و و - - و - -» (مفعِلن مفاعِلن) با شماره ۱۱. گرچه شماره وزن‌ها نامسلسل است، ترتیب آنها صحیح و منطقی است، یعنی هر وزن ادامه منطقی وزن قبلی است، بنابراین من در اینجا هم از ترتیب دست‌نوشته پیروی کردم، با این تفاوت که شماره‌های نامسلسل بحرها را مسلسل کردم، و سپس دقت کردم تا ارجاعات داخل متن در سراسر متن با شماره‌های جدید مطابقت داشته باشد. در اینجا نیز علت اینک از ترتیب انگاره ۱۳۹۴ پیروی نکردم این بود که اولاً هیچ مزیتی در ترتیب اخیر نسبت به ترتیب دست‌نوشته ندیدم، و ثانیاً در صورت تغییر این ترتیب، وضعیت ارجاعات داخل متن نیز یک‌سر به هم می‌خورد. در هر حال ترتیب بحرها در انگاره ۱۳۹۴ به شرح زیر است: «مفاعِلن مفعِلن، فاعلاتن فعاتن، مفاعیلُ مفاعِلن، مستفعلُ فاعلاتن، مفعِلن مفاعِلن. فعاتن فاعلاتن، مفاعِلن مفاعیلُ، فاعلاتنُ مستفعلُ».

متفق‌الارکان است یا به وزن‌های گروه متناوب‌الارکان تعلق دارد. پس از این عمل با تعیین دسته و رده و بحر آن وزن به سادگی به محل وزن مورد نظر خود می‌رسیم، و بدیهی است که این همه منوط بدان است که مراجعه‌کننده از پیش با شیوه تقطیع نجفی‌آشنایی کامل داشته باشد. شاید بهترین راه برای رسیدن هرچه سریع‌تر به وزن مورد نظر این باشد که تمام این عملیات را بر روی فهرست مندرجات کتاب حاضر که عمده‌اً به شیوه‌ای بسیار پرجزئیات تهیه شده و در پایان کتاب (ص ۴۸۷-۴۵۷) آمده است انجام دهیم. مثلاً فرض کنید می‌خواهیم محل وزن «متفاعلن متفاعلن فعلاتن» (u - u - u / - u - u - u / - u - u) را در این کتاب بیابیم. می‌دانیم که این وزن به گروه وزن‌های متفق‌الارکان (۱ در انگاره بخش قبل) و دسته اوزان ۵هجایی (۳.۱) تعلق دارد. با رجوع به محل اوزان ۵هجایی در فهرست، می‌بینیم که این وزن در رده «سه کوتاه + دو بلند» (۲.۳.۱) قرار دارد، و اتفاقاً نخستین بحر (u - u - u = متفاعلن) در آن رده (بحر ۱.۲.۳.۱) است. حال از وزن سرگروه (متفاعلن ۴بار) آنقدر پایین می‌آییم تا به وزن مورد نظر خود برسیم که ذیل وزن «متفاعلن ۳بار» و بالای وزن «متفاعلن متفاعلن فع» قرار دارد.^۱

یا فرض کنید می‌خواهیم محل وزن «فعلات فاعلاتن فعلات فع» (u - u - u / - u - u - u / -) را بیابیم. باز به روش قبل به بخش اوزان متناوب‌الارکان در فهرست مراجعه می‌کنیم و این ارکان را در دسته رکن‌های معکوس دایره (۲.۲) ذیل بحر فعلات فاعلاتن (۲.۲.۲) می‌یابیم. حال از

۱. نجفی هیچگاه اصراری به انتخاب نام برای وزن‌ها (مانند عروض سستی) یا شماره‌گذاری آنها (مانند عروض مسعود فرزاد و الول ساتن) نداشت، اما اگر بخواهیم مثلاً آدرس دقیقی برای این وزن در طبقه‌بندی حاضر بدهیم، می‌توانیم آن را به صورت وزن «۱.۲.۳.۱: متفاعلن متفاعلن فعلاتن» نمایش دهیم. برای نمایش عددی «متفاعلن متفاعلن فعلاتن» نیز می‌توان به تمهیداتی اندیشید که فعلاً از بحث درباره آن می‌گذریم. در حال به جز در این پیشگفتار، در هیچ کجای کتاب از شماره‌ها برای تعیین محل وزن‌ها استفاده نکرده‌ایم و بدان ارجاع نداده‌ایم.

وزن سرگروه (فعلاتُ فاعلاتن ۲بار) آنقدر پایین می‌آییم تا به وزن مورد نظر خود در ذیل وزن «فعلاتُ فاعلاتن فعلاتُ فعلن» و در بالای وزن «فعلاتُ فاعلاتن فعلاتن» برسیم.^۱

گرچه هدف استاد نجفی در این کتاب بیش از هر چیز طبقه‌بندی اوزان مطبوع شعر فارسی بوده است، از این طبقه‌بندی برای یافتن وزن‌های نامطبوع و شاذ و نادر و همچنین گاهی وزن‌هایی که بر اثر اختیارات شاعری قدیم شکلی متفاوت با شکل امروزی‌شان پیدا کرده‌اند نیز می‌توان استفاده کرد. باید توجه داشت که در این کتاب هر وزن فرعی همواره از یک وزن مطبوع یا اصلی مشتق شده است. در این معنا وزن فرعی وزنی است که بر اثر اعمال اختیار یا قاعده‌ای (مثلاً اختیار تسکین، یا اختیار «فاعلاتن» بجای «فعلاتن»، یا قاعده قلب، یا اضممار، یا افزایش رکن، یا نوعی تفرع وزن و غیره) بر وزن اصلی، تغییر شکل داده و به صورت وزنی متفاوت، از آن منشعب شده است. در این صورت اگر وزنی را در میان وزن‌های اصلی نیافتیم باید آن را ذیل وزن‌های اصلی و در میان وزن‌های فرعی جستجو کنیم. مثلاً فرض کنید در بیتی مانند بیت زیر به وزنی چون «مستفعلن مفاعلهن فعولن» (— — u / — u — u / — u — —) برمی‌خوریم که ذیل هیچ کدام از دو گروه وزن‌های متفق‌الارکان و متناوب‌الارکان نمی‌گنجد:

شهریور است و باز می‌نشیند باران به روی برگ‌های انجیر

(مرثعی نوریخس)

اگر بدانیم که در عروض فارسی قاعده‌ای با عنوان «قاعده تفرع نوعی وزن» وجود دارد که کمیت‌های «u — u» (فعول) را در آغاز مصراع مبدل به «— — u» (مفعول) می‌کند، به راحتی درمی‌یابیم که وزن فوق را باید ذیل وزن مطبوع «مفاعلهن مفاعلهن فعولن» (— — u / — u — u / — u — —) در

۱. وزن «۹. ۲. ۲: فعلاتُ فاعلاتن فعلاتُ فع»